

Liisa-Maria Komissarov

Edinburghi ülikooli keeleteaduse magistrant

Läbiviidud ja läbi saanud uuring: ühendverbide tähendusest ja tajust eesti ja saksa keeles

Keelekontakti mõjul võivad lisaks konkreetsetele laensõnadele ühest keelest teise jõuda ka üldisemad grammatilised mustrid. See annab meile võimaluse uurida, kuidas sarnased nähtused eri keeltes kohanevad ning mille poolest need keelekasutajate jaoks erinevad. Artiklis käsitletakse saksa keelest eesti keelde laenatud ühendverbe ning võrdlen, kuidas erineb neis kahes keeles tähenduse mõju sellele, kuidas ühendverbe tajutakse.

Sissejuhatus ja taust

Ühendverbid on sõnaühendid, mis koosnevad tegusõnast ehk verbist ja selle tähendust kuidagi täpsustavast või täiendavast määrsõnast ehk (afiksaal)adverbist (Erelt 2017: 104). Näiteks võib adverb lisada verbele piiritletuse või lõpetatusega seotud tähenduse ehk aspektuaalsuse (nt *lugema* vs. *läbi lugema*), suuna (nt *alla laadima* vs. *üles laadima*) vm spetsiifilisema tähenduse (nt *viima* vs. *läbi viima*).

Ühendverbid on väga levinud germaani keeltes, sh inglise keeles (nt *give up* 'alla andma', *let down* 'alt vedama', *watch out* 'ette vaatama', *come back* 'tagasi tulema'). Ka eesti keelde on ühendverbid jõudnud germaani keeltest, täpsemalt tänu ajaloolistele kontaktidele saksa keelega (saksa keeles *Partikelverb*, rahvapärasemalt tuntud kui *trennbare Verb*). Eesti keele ühendverbidest suur osa on tõlkelaenud: see tähendab, et nii ühendi enda terviktähendus kui ka seda moodustavate sõnade tähendused on saksa

keelest otse tõlgitud (nt *aussehen* 'välja nägema'). Selliseid tõkelaenulisi ühendverbe on Hasselblatti (1990) järgi eesti keeles ligi 3000, ehkki kõik neist ei ole tänapäeva eesti keeles enam kasutusel. Lisaks ajaloolistele laenudele tekib samasuguse mustri põhjal ka tänapäeva eesti keelde pidevalt uusi ühendverbe – nt lauses *Ma woltin õhtusöögi ära ja siis helistan sulle tagasi* ei ole ilmselt raske välja mõelda, et *ära woltima* tähendab Wolti rakenduse kaudu õhtusöögi tellimise lõpule viimist, ehkki tegemist on täiesti uue ja keeles (veel) kinnistumata ühendiga.

Ühendverbide huvitav omadus on ka see, et ehkki ülesehituse poolest on tegemist võrdlemisi lihtsa konstruktsiooniga, võivad need tähenduslikult olla väga varieeruvad. Võrdleme näiteks ühendverbe *üles tõusma* ja *üles ütleva*. Voodist *üles tõusmine* on konkreetne füüsiline liikumine, mis tõepoolest toimub vertikaalsel teljel suunaga ülespoole. Lepingu *üles ütlemise* puhul aga ei toimu mingit nähtavat liikumist, mille suunda määrata. Seega on *üles tõusma* läbipaistva tähendusega ühend, sest ühendi tähendust on selle osade – *üles* ja *tõusma* – põhjal üsna lihtne ära arvata. *Üles ütleva* on aga läbipaistmatu tähendusega, sest ühendi kui terviku tähendus on midagi muud kui ainult *üles* ja *ütleva* tähendused. Sellele põhimõttelisele erinevusele vaatamata on mõlemad neist igapäevakõnes väga levinud ühendverbid, mida me lauseid moodustades pealtnäha identse loogika alusel kasutame.

Omaette küsimus on aga see, kuidas keelekasutaja erineva läbipaistvuse astmega ühendverbe töötleb – kas protsessid ajus, mis on seotud keele loomise ja mõistmisega, sõltuvad tähenduse läbipaistvusest või on kõigi ühendverbide töötlus ühesugune, sõltumata tähendusnüanssidest. Saksa keeles on seda küsimust uuritud nii neurolingvistiliste katsete (Smolka jt 2015, 2019) kui ka korpuspõhiste meetoditega (Günther jt 2019) ning jõutud järeldusele, et ühendverbid on ajus „salvestatud“ oma verbitüvede kaudu, mistõttu ei sõltu ühendverbi töötlus kogu ühendi tähenduse läbipaistvusest, vaid ainult sellest, missuguse verbiga on tegemist.

Kuna on teada, et eesti keele ühendverbide moodustamise muster on saksa keelest laenatud, on loogiline küsida, kas sarnane tendents kehtib ka eesti keele ühendverbide kohta – kas emakeelne eesti keele kõneleja eristab kuidagi süstemaatiliselt läbipaistvaid ja läbipaistmatuid ühendverbe või ei mängi ühendi terviktähenduse läbipaistvus töötluse juures

rolli, nagu paistab olevat saksa keeles? Sellele küsimusele otsisingi oma bakalaureusetöös¹ vastust.

Meetod

Selleks et mõõta, kas tähenduse läbipaistvusel on ühendverbide tajumises roll, korraldasin hinnangukatse erineva läbipaistvuse astmega ühendverbidega. Kuna läbipaistvus ei ole mingi universaalne mõõt, vaid keelekasutajate hinnang (mis võib ka individuaalselt varieeruda), pidin alustuseks eelkatsega välja selgitama, missuguseid ühendverbe peetakse läbipaistvaks ja missuguseid läbipaistmatuks. Kuna minu eesmärk oli võrrelda eesti ja saksa keelt, võtsin katsesse vaid need ühendverbid, mis on Hasselblatti (1990) järgi saksa keele tõlkelaenud, et luua võimalikult sarnased tingimused.

Eelkatseks otsisin Sketch Engine¹ist eesti keele ühendkorpusest (2021) välja 40 sagedaimat tõlkelaenulist ühendverbi. Nende läbipaistvuse mõõtmiseks koostasın veebipõhise küsimustiku, kus palusin osalejatel iga ühendverbi puhul hinnata, kui läbipaistev on ühendverbi tähendus verbi enda tähenduse suhtes. Hinnang tuli anda skaalal ühest seitsmeni, kus 1 oli „täiesti erinev“ tähendus ja 7 „täiesti sama“ tähendus. 80 osaleja hinnangutest lähtuvalt valisin põhikatsesse viis kõige läbipaistvamaks hinnatud ühendverbi *kaasa tooma*, *kaasa aitama*, *välja vahetama*, *üles leidma*, *edasi liikuma* ja viis kõige läbipaistmatumaks hinnatud ühendverbi *läbi viima*, *välja nägema*, *ära hoidma*, *läbi saama*, *kinni pidama*. Jätsin katsesse vaid kõige äärmuslikumad juhud, et läbipaistvuse mõju võimalikult selgesti esile tuleks.

Põhikatses mõõtsin keelekasutajate ühendverbitaju *-nud* ja *-tud* partitsiipide kokku- ja lahkukirjutamise kaudu. On teada, et sagedasti koos esinevaid ühendeid kalduvad keelekasutajad ühe tervikuna tajuma (Bybee 2006: 713) ning nii võib mitmest eraldi sõnast koosnevast ühendist ajapikku ka ortograafias üks sõna saada (nt eesti keele *ühesõnaga*). Seda protsessi nimetatakse univertsatsiooniks (Lehmann 2020). Saksa keeles läbi viidud katsete loogikast lähtuvalt eeldasin, et kui läbipaistvus

¹ Komissarov, Liisa-Maria 2023. Ein Vergleich der Verarbeitung der Partikelverben im Deutschen und Estnischen. Bakalaureusetöö. Tartu Ülikool. <https://hdl.handle.net/10062/92005>

ei mängi ühendverbide tajus määravat rolli, siis ei tohiks katsest ilmnedagi ka süstemaatilisi erinevusi nende kokku- ja lahkukirjutusel.

Katse kasutamiseks valisin just partitsiibivormid, sest nende kokku- ja lahkukirjutus täiendi rollis on vabaks lastud, seega võib kirjutada nii *läbi loetud raamat* kui ka *läbi loetud raamat*. See tähendab, et selliste väljendite kirjutamisel võib igapäev lähtuda oma sisemisest keeletunnetusest – ja see tunnetus mind huvitaski. Samuti lisan katsele samade ühendverbide partitsiibid liitaja osadena (nt *raamat on läbi loetud*). Õigekeelsusnormide järgi tuleks liitajas partitsiibid alati lahku kirjutada, aga sellegi poolest soovisin näha, kas mõnel juhul kalduvad keelekasutajad täiendi mõjul ka sama partitsiibiga liitaega kokku kirjutama. Katse juhises palusin osalejatel lähtuda oma sisetundest, sest hinnangutes õigeid ja valesid vastuseid ei ole.

Katse viisin taaskord läbi veebipõhise küsimustiku vormis. Osalejad nägid ükshaaval lauseid, kuhu nad pidi valima sobiva partitsiibivormi ühendverbi – kas kokku- või lahkukirjutatult, nt *Nädalavahetusel _____ valimiskampaania keskendus sisepoliitilistele küsimustele (läbi saanud; läbi saanud)*. Lausete loomisel võtsin taas aluseks eesti keele ühendkorpuse. Sealt juhuslikult valitud lauseid lihtsustasin ja ühtlustasin, et laused oleksid võimalikult selged ja sarnase struktuuriga.

Tulemused ja arutelu

Põhikatse oli 38 osalejat. Nende vastused näitasid, et ühendverbide partitsiipide kokku- ja lahkukirjutuses esineb väga suurt varieeruvust (vt tabel 1 ja tabel 2). Kõige sagedamini kirjutati nii täiendi kui liitajana kokku *läbi viidud* (täiendina 30 ja liitajana 7 korda 38st), kõige harvemini mõlemal juhul *kaasa aidanud* (täiendina 5 ja liitajana 0 korda 38st). See näitab, et keelekasutajad tajuvad eri ühendverbe erineval tervikkikkuse astmel, isegi kui need esinevad sarnase ehitusega lausetes ja sarnastes funktsioonides. Sealjuures ei järgi see varieeruvus aga süstemaatiliselt tähenduse läbipaistvuse piiri. Seega võib öelda, et sarnaselt saksa keelega ei ole ka eesti keeles tähendusel määravat rolli ühendverbide töötluses.

Kuna sinne katse oli disainitud vaid läbipaistvuse mõju mõõtmiseks, ei saa minu andmestiku põhjal teha põhjanevaid järeldusi teiste võimalike aspektide kohta, mis keelekasutajate valikuid mõjutada võisid. Küll aga ilmsid vastustest mõned üldisemad tendentsid. Näiteks kirjutati

Tabel 1. Täiendi kokku- ja lahkukirjutus, järjestatud kokkukirjutuse sageduse alusel. Läbipaistvad ühendverbid on paksus kirjas

partitsiip	kokku	lahku
<i>läbi viidud</i>	30	8
<i>kinni peetud</i>	21	17
<i>välja vahetatud</i>	17	21
<i>välja näinud</i>	16	22
<i>kaasa toonud</i>	11	27
<i>üles leidnud</i>	8	30
<i>edasi liikunud</i>	8	30
<i>ära hoidnud</i>	7	31
<i>läbi saanud</i>	6	32
<i>kaasa aidanud</i>	5	33

Tabel 2. Liitaja kokku- lahkukirjutus, järjestatud kokkukirjutuse sageduse alusel. Läbipaistvad ühendverbid on paksus kirjas

partitsiip	kokku	lahku
<i>läbi viidud</i>	7	31
<i>kinni peetud</i>	5	33
<i>üles leidnud</i>	3	35
<i>välja vahetatud</i>	2	36
<i>välja näinud</i>	1	37
<i>ära hoidnud</i>	1	37
<i>läbi saanud</i>	0	38
<i>edasi liikunud</i>	0	38
<i>kaasa toonud</i>	0	38
<i>kaasa aidanud</i>	0	38

tud-partitsiipe sagedamini kokku kui *nud*-partitsiipe; samuti kirjutati sagedamini kokku kindlates kollokatsioonides esinevad või omaette sõnadena eksisteerivaid ühendverbe (nt *kinni peetud* oli väga sagedasti kokku kirjutatud ning selle põhjuseks võivad olla nimi- ja omadussõnad nagu *kinnipeetav* ja *kinnipeetu*). Ootuspäraselt kirjutati liitaegu vähem kokku kui täiendeid, sest õigekeelsusnormi järgi peaks need alati lahus olema. Küll aga võis näha, et kõige sagedamini kokku kirjutatud täiendid hakkasid mõjutama ka sama partitsiibi liitaja kokkukirjutust (nt *läbi viidud*). See näitab, et keelehooldes tõmmatud piirjoon partitsiibi kui täiendi ning partitsiibi kui liitaja osa vahel ei pruugi keelekasutaja jaoks sugugi nii selge olla.

Katses osalejatel oli ka endil võimalus iga lause järel põhjendada, miks nad sellise valiku tegid. Kommentaarid näitavad, et otsustamisel lähtuti väga erinevatest faktoritest: sõnarõhk, lause rütm, loetavus või „kõhutunne“. Mõnevõrra ootamatult mainisid viis osalejat ka tähenduse läbipaistvust – kokku kirjutati ühendverbid, mille „mõte muutub“ või mis saavad „uue tähenduse“. Ehkki need tähelepanekud ei muuda asjaolu, et kõigi vastuste lõikes ei osutunud tähenduse läbipaistvus määravaks faktoriks, viitab see tulemus sellele, et ühendverbide tajus võib esineda märkimisväärset individuaalset varieeruvust.

Kokkuvõte

Siinse töö olulisemaks tulemuseks võib pidada seda, et ehkki grammatika-kirjeldustes (nt Erelt 2017; Rätsep 1978) käsitletakse ühendverbi omaette rühmana (verbist ja adverbist koosnevad ühendid), ei paista ühendverbid keeleteadlaste jaoks moodustavat sugugi ühte vormiliselt homogeenet kategooriat. Seega ei pruugi ka ühendverbi mõiste ning sellega seotud normid eesti keeles (sh õigekirjareeglid) olla alati funktsionaalselt õigustatud.

Ehkki tähenduse läbipaistvus ei ole minu katse tulemuste järgi enamikule keeleteadlastele ühendverbide töötluse aluseks, peab eeldatavasti olema mingeid muid faktoreid, mille põhjal katses osalejad ühendverbide terviklikkuse üle otsustasid. Edasiste sammudena olekski võimalik lähemalt uurida erinevaid potentsiaalseid tegureid ja nende kombinatsioone (nt ühendverbide koosinevus teiste sõnadega), samuti oleks huvitav laiendada fookust ühendverbidelt ka teistele mitmeosalistele öeldistele, nagu liitverbid (nt *alajahtuma*) ja väljendverbid (nt *aru saama*).

Viidatud kirjandus

- Bybee, Joan 2006. From usage to grammar: The mind's response to repetition. – *Language* 82 (4), 711–733.
- Erelt, Mati 2017. Öeldis. – *Eesti keele varamu III: Eesti keele süntaks*. Toim Mati Erelt, Helle Metslang. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 93–240.
- Günther, Fritz, Eva Smolka, Marco Marelli 2019. 'Understanding' differs between English and German: Capturing systematic language differences of complex words. – *Cortex* 116, 168–175.
- Hasselblatt, Cornelius 1990. Das estnische Partikelverb als Lehnübersetzung aus dem Deutschen. *Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica* 31. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Lehmann, Christian 2020. Univerbation. – *Folia Linguistica* 54 (s41–s1), 205–252.
- Rätsep, Huno 1978. *Eesti keele lihtlausete tüübid*. Tallinn: Valgus.
- Smolka, Eva, Matthias Gondan, Frank Rösler 2015. Take a stand on understanding: electrophysiological evidence for stem access in German complex verbs. – *Frontiers in Human Neuroscience* 9, 62.
- Smolka, Eva, Gary Libben, Wolfgang U. Dressler 2019. When morphological structure overrides meaning: evidence from German prefix and particle verbs. – *Language, Cognition and Neuroscience* 34 (5), 599–614.